

Заўважым, што ў перыяд 20 – 30-х гадоў паўторныя запазычанні хоць і складалі невялікую (каля 7%) частку ад агульнай колькасці лексем іншамовнага паходжання, фармальна-семантычная адаптацыя якіх адбывалася на старонках тагачасных беларускамоўных перыядычных выданняў, аднак «адрэджэнне» гэтых лексем было заканамерным ва ўмовах станаўлення беларускай літаратурнай мовы, як адзін са шляхоў папаўнення яе слоўніка.

Скарочэнні

ДЗМ – Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972;
СІС-І, ІІ – Булыка А. М. Слоўнік іншамовных слоў: у 2 т. – Мінск, 1999.

М. І. Свістунова (Мінск)

АПОФТЭГМА Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ РЭЛІГІЙНАЙ ПАЛЕМІЦЫ, АБО ЧАМУ БАЛАБАН НЕ БАЛВАН

Майстэрству валодання мастацкім словам пісьменнікі-палемісты вучыліся не толькі ў сучасных ім красамовцаў, але і ў антычных рыторыкаў. У сістэму тагачаснай «вышэйшай» адукацыі ўваходзіла не проста знаёмства, а ґрунтоўнае вывучэнне твораў старажытна-грэчаскіх аўтараў, спасылкі на якія або цытаты з якіх выяўляюцца ці не ў кожным палемічным творы канца XVI – пачатку XVII стагоддзяў. «*Бовель и Плятоновы и Аристотелевы писма, – пиша аб себе Платі Пацей і працягвае ўжо пра творы антычных мудрацоў: – ...мало не всіхъ философовъ старыхъ, которые (больше а ниже) передъ тисечма летъ писма свое выдали, за вековъ теперь нашихъ выдрукованы суть*» [9, с. 534]. Уплыў дасягненняў антычных аўтараў на творчасць пісьменнікаў-палемістаў сярэдневечча, эпохі Адрэджэння, Рэфармацыі і Контрэфармацыі можа стаць прадметам асобнага даследавання. Мы ж паспрабуем праілюстраваць вышэйвыказанае назіранне на прыкладзе выкарыстання ва ўсходнеславянскай палемічнай літаратуры канца XVI – пачатку XVII стагоддзя аднаго з папулярных мастацка-стылістычных прыёмаў антычнасці, які называецца *апофтэзма*.

У сучасных слоўніках *апофтэзмай (атафэгмай)* называецца «кароткае павучальнае выказанне, блізкае да сентэнцыі, але ўпісанае звычайна ў канкрэтную сітуацыю» [6, с. 32]. Варыянтны назвы абавязаны сваім існаваннем складанасцям перакладу грэчаскага слова *apophthegma* – *выслоўе*. Зборнікі такіх выказванняў у сучаснай літаратуразнаўчай традыцыі называюцца *атафэгматамі: атафэгматы* – старажытныя зборнікі свецкай апавядальнай літаратуры, у якіх змяшчаліся выказванні ці павучальныя гісторыі з жыцця пісьменнікаў, філосафаў ці іншых вядомых людзей. Менавіта такое азначэнне гэрміна *атафэгматы* даецца ў Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі [11, т. 1, с. 141]. Падобныя дэфініцыі змешчаны ў Вялікай савецкай энцыклапедыі [3, т. 2, с. 129] і Літаратурным энцыклапедычным слоўніку [6, с. 32].

metropolit [10, с. 106]. Верагодна, аўтар «Апокрысіса» тым самым хацеў правесці паралель з Рагозам і сказаць, што сваім дзеяннямі на царкоўным саборы той асуджае праваслаўе ў Вялікім княстве на пакуты, як некалі Пілат Хрыста. Дадзенае параўнанне не мела б такой моцы ўздзеяння, калі б не падабенства ўласнага імя *Пілат* і другой часткі слова *митрополитъ*. Перастаноўка ўсяго толькі дзвюх галосных літар у слове не толькі паказвае аўтарскую ацэнку канкрэтнай гістарычнай асобы і падзеі, але і стварае арыгінальны мастацкі вобраз.

А вось наступная апофтыгма з гэтага ж твора для нас застаецца не да канца зразумелай: *мы не торгнули-есмоу а моцью на митрополита и владыки* [10, с. 78 адв.] – metropolit [10, с. 119]. Магчыма, пры наборы памылкова замест літары *т* увялі літару *к* (што ў старадрукаваных выданнях назіраецца дастаткова часта), і тады гэтае слова трэба чытаць таксама як *митрополита*. Аднак нельга выключыць і іншае разуменне другой часткі гэтага слова. Інфінітыв *пилати* меў значэнне 'рэзаць, піць, расплоўваць (праўда, у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» зафіксавана толькі форма *пиловати* [5, вып. 24, с. 301]). Аднак у «Антырызісе» Іпацыя Пацея, твора вельмі багатым на фразеалагізмы, знаходзім наступнае выказванне: *Смотрыжъ, хрестыянскій брате, яко ся тотъ багавиуть* (гаворка пра Філалета – зўвага наша – М. С.) *не чуетъ, и самъ себе своимъ козикоу пициеть?* [7, с. 285]. Лексема *козик* не адзначана ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы», верагодна, таму што з'яўляецца паланізмам. У слоўніку польскай мовы знаходзім: *kozik* – *сцюрык* (у драўлянай аправе) [4, т. 1, с. 354]. У дадзеным выпадку мы таксама маем справу з апофтыгмай.

Літаратурным адказам на «Апокрысіс» Хрыстафора Філалета з'яўляецца ананімны твор «Антырызіс», старабеларускі варыянт якога пабачыў свет у 1599 годзе, а старапольскі – у 1600 годзе ў Вільні. Гісторыкі мовы даўно пагадзіліся на тым, што гэты палемічны опус належыць пару Іпацыя Пацея, аднаго з найбольш вядомых, актыўных і адукаваных абаронцаў царкоўнага аб'яднання.

Пра значэнне, якое Пацея надаваў Слову, сведчыць і тое, як памастачку ён абыгрывае прозвішча свайго літаратурнага і ідэйнага апанента. У «Антырызісе» знаходзім: *Филилетъ, Филилетка, Филилете, Филилетко*. Усяго ў старабеларускім тэксе «Антырызіса» намі адзначана 11 такіх словаўжыванняў. У старапольскім варыянце 5 разоў выкарыстоўваюцца лексемы *Philapleste, Philaplotka*.

Обачъ же туть, пане Филилетко, если тые твое суды и соборыца покутыные геретичские, на которыхъ ся такъ борзо сядишь а людьми хрестыянскими только зводишь, суть ли якое ваги и водюгъ Бога и водюгъ права духовного и свецкого? [7, с. 173] – *panie Philalecie* [7, с. 74–К1]; *А мой милый Филилете!* [7, с. 244] – *Philalecie* [7, с. 104–О]; *Съ которыхъ цеху в. м., пане Филилетъ, естесь* [7, с. 247] – *Philaplecie* [7, с. 105]; *яко тотъъ Филялетъ такъ смеле и безъ сорому зъ неправою пишеться* [7, с. 295] – *Philaplotka* [7, с. 126]; *Не хвалисяжъ своими судыями, пане Филилете!* [7, с. 314] – *panie Philaplotko* [7, с. 134]; *Смотрыжъ,*

81

Аднак, як гэта часам здараецца, сучаснае значэнне тэрміна «апофтыгма» адышло ад першапачатковага. Што ж разумелі пад апофтыгмай старажытнагрэчаскія пісьменнікі, паэты, філосафы і красамоўцы?

Гэтым тэрмінам абзначаліся не проста кароткія выказванні, выслоўі, трапныя словы, а толькі тыя, – і гэта вельмі важна, бо з'яўляецца неабходнай умовай антычнай апофтыгмы! – *якія мелі падвоены змест*: першы – непасрэдны змест, што вынікае з прамога значэння слова/слоў, другі – прыхаваны, заснаваны на метафары, гульні слоў, перастаноўцы літар. У «Рыторыцы» Арыстоцеля чытаем: «Большая часть забавных (astéia) оборотов получается с помощью метафор и посредством обманывания [слушателя]: для него последняя яснее, что он узнал что-нибудь [новое], раз это последнее противоположно тому, [что он думал]; и разум тогда как бы говорит ему: Как это верно! А я ошибался». И изящество апофтем является следствием именно того, что они значат не то, что в них говорится... ...то же действие могут производить и шутки, основанные на перестановке букв в словах, потому что [и тут слушатель] впадает в заблуждение. [То же самое бывает] и в стихах, потому что они заканчиваются не так, как предполагал слушатель... А когда [в словах] изменяются буквы, то говорящий говорит не то, что говорит, а то, что значит получившееся искажение слова...» [1, с. 146–147].

Мастацкія сведчанні таго, што ў асяродку пісьменнікаў Вялікага княства Літоўскага знайшліся дастойныя пераемнікі старажытнагрэчаскіх майстроў слова, якія ўмела карысталіся такім мастацка-стылістычным прыёмам, як апофтыгма, знаходзім у творах старабеларускіх палемістаў.

У абарону праваслаўя ў яго палеміцы з каталікамі адносна Брэсцкай царкоўнай уніі выступіў ананімны аўтар, які абраў сабе псеўданім Хрыстафор Філалет (Хрыстаносец Праўдалюб – так можна перакласці яго імя і прозвішча). Яго надзвычай эрудаваны, выканы на выключна высокім для таго часу навуковым узроўні і разам з тым эмацыянальны твор насіў назву «Апокрысіс» і быў выданы ў спачатку ў Вільні (1597) на старапольскай, а пазней у Астрозе (1598) на тагачаснай усходнеславянскай мове Вялікага княства Літоўскага.

У тэксце «Апокрысіса» знаходзім шэраг цікавых для нас прыкладаў.

Мітрапаліта Кіеўскага Міхала Рагозу, які ўдзельнічаў у Берасцейскім саборы і які падпісаўся пад дакументам аб прыняцці уніі, Філалет называе *митрополитам*, відаць, намякаючы на Пілата – пракуратара Іудзеі, які асудзіў Ісуса Хрыста на пакуты і смерць: *што... рече^н о велебномъ нашельмъ митрополите* (тут і далей у прыкладах выдзяляем тлустым шрыфтам наша – М. С.) *и з вл^ками* [10, с. 65] – *о metropolitacie* [10, с. 106] (на палях старадрука пададзена яшчэ раз *митрополитъ*, відаць, каб падкрэсліць, што гэтага форма ў тэксце не з'яўляецца выпадковай апіскай); *Если то правда, што синодови д^бешишь твердить, ижеъ митрополитъ зъ своимъ товариствомъ... не могли быти на синод^в Берестейскомъ, черезъ себе самого назначеньмъ, зъ уряду складанъ, а тымъ менше прокланить...* [10, с. 69 адв.] –

80

Філялет, слухне лі тую свою конь-**Федерацию** на **тегаеш** на **мит-рополита** и **владыков** [7, с. 328] – *Philaretie* [7, с. 140]; **Якожь** и **тотъ Філялетка** во **всѣхъ** **тыхъ** **роздаеъ** **своихъ** **однамыжъ** **штукми** **геретическими** **набраляетъ** [7, с. 362] – *Philaretika* [7, с. 153]; **Але, пане Філялетте, гамуйся!** [7, с. 387] – *Philaretie* [7, с. 164-Liij]; **Зднвнися** **тому** **не** **могу** **не** **моу:** **што** **за** **потороча** **той** **Філялетъ!** [7, с. 395] – *Philaretowi* [7, с. 167]; **Але** **штожь** **ти** **ся** **деетъ,** **Філялетте!** **чи** **шалешъ?** [7, с. 395] – *Philaretie* [7, с. 167]; **Не** **поведай** **же** **того,** **Філялетте,** **же** **ихъ** **карано** **за** **то,** **же** **не** **хотели** **ити** **за** **отстунниками!** [7, с. 397] – *Philaretie* [7, с. 168-п]; **Гамуйся,** **для** **Бога,** **(пане)** **Філялетте!** **сроки-сь** **велики,** **але** **не** **дужь!** **набрехав-иши,** **азали** **охранешъ!** [7, с. 404] – *Philaretie* [7, с. 170-п]; **Наблюдннвшися** **Філялетъ** **до** **воли...** [7, с. 406] – *Philaret* [7, с. 171].

Дадаўшы ўсяго толькі адну зычную літару *п*, аўтар «Антырызиса» ўтварыў новы арыгінальны антрапонім **Філялетъ** – ‘той, хто любіць напраўду, любіць маніць, плесці небыліцы’. Варыянт **Філялетка** з памяншальным суфіксам *-к-* у большай ступені выражае адмоўную, памяншальна-зневажальную канатацыю гэтай лексемы. Варыянты **Філялетте** і **Філялетько** з’яўляюцца адпаведнымі формамі клічнага склону.

У «Адказе клірыку Астрожскаму», напісаным тым жа Іпаціем Пацеем, намі выяўлена апофтэзма *Філопсевдъ* (варыянт – **Філяпсевдъ**): *И я тебе отсылаю до отказа неязкого побожного мужа Филотия и до книжокъ, названыхъ «Антиризисъ», которые писать противъ нашего Филлета, показуючи его быти Филпсевдомъ, а не Филлетомъ* [9, с. 542]; *Хиба бысте себе знову якого Филлета змыслили, але и мы тежь окажемъ не одного Еленкопсевда, которые его выткнууть и покажутъ быти Филопсевдомъ!* [9, с. 533–534]. У гэтым выпадку Пацей замяніў не адну-дзве літары, а цэлую частку слова. Да таго ж у адрозненне ад папярэдняга апофтэзмаў, дзе другая частка прозвішча з-за перастаноўкі літар набывала ўсходнеславянскае «аблічча», у гэтай апофтэзме захоўваецца іншамоўны «воблік», дзякуючы частцы *псевда* (грэчаскае *pseudos* – выдумка, хлусня). Пацей тлумачыць, за што Філалет атрымаў такую мянушку: *ижъ такъ многа часу надъ неправдою стравиль, которая всему свету явна* [9, с. 542].

Семантычнае і структурнае падабенства лексем **Філялетъ** і **Філяпсевдъ** можа разглядацца як яшчэ адно ўскоснае сведчанне прыналежнасці аўтарства «Антырызиса» Іпацію Пацею.

У «Гармоніі» (1608), напісанай макаранічнай мовай, аўтарства якой прыпісваецца таксама Іпацію Пацею, ёсць адно месца, дзе абыгрываецца прозвішча праваслаўнага епіскапа Гедзона Балабана, у якім прапускаецца другая літара *а* і другая ж літара *б* замяняецца на *в*. Праўда, гэта атрымалася не зусім удала, больш падобна на прамую абразу: *Ala powien ia tobię, Laciniki mię, co to test ona to dawna niepawisę Greekich hereitkow przeciw kosciolowi twemi, teraz od tego Walwana odnowiona!* [8, с. 32] (што гаворка ідзе менавіта пра Гедзона Балабана, вынікае з кантэксту). Гэтае слова ўспрымаецца як лаянкавая лексема. Аднак, на нашу думку, у дадзеным выпадку мы

маем справу не з непасрэднай абразай, лаянкавай лексемай, а, хутчэй, з недасканалай спробай лінгвістычнай гульні з прозвішчам. Менавіта на прозвішча паказвае і вялікая літара ў напісаным гэтага антрапоніма (на жаль, у дадзеным выпадку мы можам абаярацца толькі на перавыданне гэтага твора ў «Рускай гістарычнай бібліятэцы», паколькі арыгінала на тэрыторыі Беларусі, наколькі нам вядома, няма).

У той жа «Гармоніі» маецца прамое ўказанне на канкрэтнага чалавека з прозвішчам ці мянушкай **Куколь**: *А тутъ ми ся готиръ прыломнунти проклятую ересь тогожъ Стефана Куколя, которъ и то смель написати въ книжкахъ своихъ* [8, с. 12]. Гаворка ідзе пра Стэфана Зізіяна, трактаты якога «Катэхізіс» (1595 г.) і «Казанне святога Кірыла» (1596 г.) выклікалі хвалю абурэння ў каталіцка-уніяцкім асяродку і сапраўднае прозвішча якога – **Кукаль** [2, т. 2, с. 519]. Вядомыя гэтую акалічнасць, больш зразумельным становіцца наступнае выказванне Іпація Пацея ў «Адказе клірыку Астрожскаму»: *... яко некоторые безумники ваши, новые теологи, а старые куколники не встыдалися и до друку выдати* [9, с. 523]. У дадзеным выпадку ўласнае імя выкарыстоўваецца са значэннем агульнага, у ім няма перастаноўкі літар, але адбылася змена марфемнай будовы слова. На наш погляд, лексему *куколники* можна разглядаць як апофтэзму – яе прыхаваны сэнс раскрываецца толькі тым, хто ведае, што Стэфан Зізіян і ёсць Стэфан Кукаль.

Аднак гульні з прозвішчамі вялі не толькі Хрыстафор Філалет і Іпаці Пацей. Далкам ў духу тагачаснай палемічнай традыцыі, літаратурным адказам на «Катэхізіс» Стэфана Зізіяна стаўся твор Шчаснага Жаброўскага «**Кукаль**, які рассявае Стэфан Зізіян!» (1595). Вядомачна, што Шчасны Жаброўскі таксама браў удзел у гульні з прозвішчам апанента, якая вялася ў страбеларускай рэлігійнай палеміцы таго часу.

Гульні з антрапонімамі і назвамі, што адносяцца да апанентаў, можна разглядаць як адну з мастацка-стылістычных адметнасцей мовы старабеларускай рэлігійнай палемікі, якая сведчыць аб высокім узроўні мастацтва рыгорыкі аўтараў гэтых помнікаў старажытнага пісьменства.

Літаратура

1. *Античные риторики. Под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Моск. Ун-та. 1978. – 352 с.*
2. *Беларуская пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік: у 6 т. – Мінск: БелЭн, 1993.*
3. *Большая советская энциклопедия: В 30 т. – М.: Сов. энцикл., 1970.*
4. *Гессен, Д. Большой польско-русский словарь. В 2-х т. / Д. Гессен, Р. Стыпула. – Москва-Варшава: Русский язык – Веда Польша, 1979.*
5. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 24. – Мінск: Навука і тэхніка. 2005. – 445 с.*
6. *Литературный энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия. 1987. – 752 с.*
7. *[Потей Ипатий]. Антиризисъ... // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – Стлб. 477–982.*
8. *[Потей Ипатий]. Гармония... // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – Стлб. 169–222.*